

Půjčování zvukových a zvukově obrazových dokumentů v knihovnách České republiky Zpráva z průzkumu provedeného v lednu 2003

1 Zvukové dokumenty

1.1 Úvod

V České republice působí více než 6000 veřejných knihoven zřizovaných obcí a další stovky specializovaných knihoven – vysokoškolské, školní, vojenské, knihovny v oblasti výzkumu a další. Z tohoto množství pouze 218 knihoven systematicky vytváří fondy zvukových dokumentů a zpřístupňuje je veřejnosti.

Do roku 1994 neplatila pro knihovny v oblasti půjčování zvukových dokumentů žádná omezení obdobně jako u klasických dokumentů, jakými jsou knihy, časopisy, noviny a další.

V roce 1994 byla poprvé uzavřena smlouva mezi Svazem knihovníků a informačních pracovníků ČR (dále jen SKIP) a kolektivními správci autorských práv (dále jen KS), která přinesla určitá omezení. V roce 1997 byla tato smlouva novelizována a z hlediska půjčování zvukových dokumentů stanovila principy, které v podstatě platí dodnes (viz str. 87).

Vedle těchto principů byl stanoven i způsob platby odměny pro autory, výkonné umělce a náhrady výrobců zvukových nosičů za půjčování zvukových dokumentů ve veřejných knihovnách a informačních střediscích, a to paušální částkou ve výši 20 000 Kč. Částka byla každý rok zvýšena o oficiální míru inflace. Částka za odměny byla stanovena víceméně symbolicky a dosáhla za rok 2002 hodnoty 28 000,- Kč.

Průzkum současného stavu práce se zvukovými dokumenty v knihovnách ČR

V průběhu ledna 2003 uskutečnila Národní knihovna ČR ve spolupráci se Státní technickou knihovnou a SKIP průzkum, který měl přinést podrobné údaje o nakládání se zvukovými dokumenty v knihovnách. Průzkum proběhl pomocí webového dotazníku v kombinaci s rozesláním dotazníku v tištěné formě. Ke dni uzavření průzkumu, tj. k 24. lednu 2003, byly shromážděny údaje ze 199 knihoven. Průzkumu se zúčastnily tyto skupiny knihoven:

Veřejné knihovny (knihovny zřizované obcí a krajem)	144
Vojenské knihovny	27
Vysokoškolské knihovny (včetně 3 školních knihoven)	16
Odborné knihovny	12
Celkem	199

Vzhledem k omezenému času na realizaci dotazníkového šetření se nepodařilo získat úplná data z oblasti vojenských knihoven, kde bylo možno jen v omezené míře využít formu webového formuláře. Skutečný počet vojenských knihoven, které půjčují zvukové dokumenty, dosahuje 60 položek. I přes toto omezení mají shromážděné údaje dostatečnou vypovídací schopnost a umožňují dostatečně plasticky ilustrovat současnou praxi.

1.2 Kde působí knihovny, které půjčují zvukové dokumenty?

Půjčování zvukových dokumentů v knihovnách je standardní součástí činnosti knihoven ve městech nad 30 000 obyvatel. Ve městech od 10 000 do 30 000 se půjčování zvukových dokumentů vyskytuje přibližně u poloviny knihoven. Ve městech a obcích s nižším počtem obyvatel je půjčování zvukových dokumentů v knihovnách spíše výjimkou.

V současné době žije přibližně polovina obyvatel v místech, kde knihovna nabízí tuto službu.

	Počet obcí, kde knihovna půjčuje ZD	Počet obcí, kde knihovna nepůjčuje ZD	Počet obcí v ČR celkem
Obce do 2000 obyvatel	10	5619	5629
Města 2001-5000 obyvatel	22	335	357
Města 5001-10000 obyvatel	24	110	134
Města 10001-15000 obyvatel	14	26	40
Města 15001-20000 obyvatel	13	13	26
Města 20001-30000 obyvatel	18	10	28
Města 30001-50000 obyvatel	15	0	15
Města 50001-100000 obyvatel	17	0	17
Města nad 100000 obyvatel	4	0	4
Praha	1	0	1

1.3 Fondy zvukových dokumentů v knihovnách

Ve sledovaných knihovnách tvořil fond zvukových dokumentů pouze 2 % z celkového objemu knihovního fondu. Na druhé straně platí, že tento speciální fond je intenzivněji využíván, neboť podíl výpůjček zvukových dokumentů na celkovém objemu tvoří 4 %.

Průměrné hodnoty na obyvatele v místech, kde knihovna půjčuje zvukové dokumenty

	Počet ZD na obyvatele	Přírůstek ZD na obyvatele za rok	Absenční výpůjčky na obyvatele za rok
Obce do 2000 obyvatel	0,72	0,070	0,09
Města 2001-5000 obyvatel	0,30	0,006	0,06
Města 5001-10000 obyvatel	0,22	0,008	0,09
Města 10001-15000 obyvatel	0,30	0,007	0,08
Města 15001-20000 obyvatel	0,12	0,010	0,19
Města 20001-30000 obyvatel	0,26	0,018	0,46
Města 30001-50000 obyvatel	0,13	0,007	0,19
Města 50001-100000 obyvatel	0,18	0,010	0,25
Města nad 100000 obyvatel	0,07	0,004	0,34
Praha	0,06	0,002	0,19

Průměrný rozsah fondu a výpůjček zvukových dokumentů v obcích dle počtu obyvatel

	Průměrný rozsah fondu ZD	Průměrný přírůstek ZD za rok	Průměrný počet absenc. výpůjček za rok
Obce do 2000 obyvatel	956	93	116
Města 2001-5000 obyvatel	1027	22	211
Města 5001-10000 obyvatel	2061	78	848
Města 10001-15000 obyvatel	3420	78	925
Města 15001-20000 obyvatel	1938	167	3081
Města 20001-30000 obyvatel	6226	425	11214
Města 30001-50000 obyvatel	4876	271	6994
Města 50001-100000 obyvatel	13337	765	18571
Města nad 100000 obyvatel	17864	1087	83249
Praha	75745	2258	221399

Objem fondu zvukových dokumentů ve sledovaných knihovnách tvoří 827 644 knihovních jednotek. Zatím největší podíl tvoří magnetofonové kazety (40 %), následují klasické vinylové gramofonové desky (35 %) a nejnovější médium CD tvoří zatím pouze 25 % z celkového objemu.

Poznámka: Do vyhodnocení nebyl zařazen fond Národního technického muzea v rozsahu cca 1 mil. magnetofonových pásků a kazet, který by podstatně zkreslil celkovou situaci.

Jak ukazují proporce současných přírůstků do fondu zvukových dokumentů, je zřejmé, že poměr jednotlivých nosičů se v současné době a v budoucnu bude výrazně měnit ve prospěch nosičů CD. 69 % všech nově získávaných zvukových dokumentů je na CD, 30 % na magnetofonových kazetách a pouze 1 % tvoří gramofonové desky. Gramofonové desky jsou téměř výhradně doplňovány formou darů.

Největší část zvukových dokumentů mají ve svém fondu veřejné knihovny (87 %). V ostatních typech knihoven tvoří zvukové dokumenty podstatně menší část. S ohledem na neúplnost údajů z oblasti vojenských knihoven lze předpokládat, že se vzájemné proporce mohou mírně změnit, ale celkový trend zůstane zachován.

1.4 Žánrová skladba fondu zvukových dokumentů v knihovnách ČR

Žánrová skladba fondu zvukových dokumentů v knihovnách je velmi pestrá a v celkových proporcích

odpovídá skladbě domácí produkce, což lze dokumentovat na skladbě archivního fondu zvukových dokumentů, jenž shromažďuje na základě zákona o povinném výtisku neperiodických publikací Národní knihovna ČR.

Největší podíl (38 %) ve fondech knihoven tvoří populární hudba. To je o 15 % méně, než zahrnuje národní produkce (53 %). Výrazný podíl (33 %) tvoří ve fondech knihoven vážná hudba, jejíž podíl na celonárodní produkci je pouze 19 %. Významnou součástí fondu veřejných knihoven (11 %) jsou mluvené knihy a další speciální dokumenty určené pro nevidomé. Tyto dokumenty se půjčují na základě zvláštního režimu, který je stanoven smlouvou s Knihovnou pro nevidomé J. Macana.

Žánrové proporce složení fondu zvukových dokumentů se výrazně odlišují v jednotlivých typech knihoven. Ve vysokoškolských knihovnách tvoří největší podíl vážná hudba (75 %), což je dáno především obsahem fondů hudebních škol. Druhou největší skupinu tvoří mluvené slovo (17 %) – především jazykové kurzy.

V odborných knihovnách převažuje mluvené slovo (64 %), což zahrnuje především jazykové kurzy. Ve vojenských knihovnách, kde je kladen důraz především na využití hudby ve volném čase a k rekreaci, převažuje populární hudba (55 %), což je o 2 % více, než dosahuje celonárodní produkce.

1.5 Roční přírůstek a výdaje na nákup zvukových dokumentů v knihovnách ČR

Objem ročního přírůstku zvukových dokumentů v českých knihovnách dosáhl v roce 2002 celkem 46 332

knihovních jednotek. Největší část (86 %) z tohoto množství získaly veřejné knihovny. Ostatní typy knihoven se na tomto podílely v rozsahu od 2 do 6 %.

Roční objem prodeje zvukových dokumentů v ČR je odhadován na 5 mil. kusů. Do fondů knihoven je tedy zakoupeno 0,9 % z celkové produkce. Podle zpráv z tisku bylo v roce 2001 zabaveno 300 000 nelegálně vyrobených nosičů. Tento počet zahrnuje jen nepatrný zlomek nelegálně vyráběné produkce. Je zřejmé, že objem zvukových dokumentů získaných do knihoven v jednom roce představuje objem zabavených nosičů při jediném úspěšném zásahu na tržišti.

Výdaje za nákup zvukových dokumentů za rok 2002 dosáhly částky 9,876 mil. Kč. Objem prodeje zvukových dokumentů v ČR je odhadován na 1,4 miliardy Kč (rok 2001), na tomto objemu se tedy výdaje knihoven podílejí 0,7 procenty. Pro doplnění je potřeba uvést, že jen za rok 2002 byly odhaleny a zabaveny pirátské nahrávky v ceně 121 mil. Kč.

Údaje o výdajích na nákup uvedlo pouze 125 knihoven z celkových 199. Neúplnost tohoto údaje spočívá v tom, že některé knihovny zvukové dokumenty nezískávají nákupem, např. Národní knihovna ČR a další držitelé povinného výtisku. Tyto archivní fondy jsou využívány pouze v objektu knihovny. Řada menších knihoven také nevede podrobnou evidenci o výdajích na jednotlivé druhy dokumentů, a není proto schopna uvést přesné údaje. Část zvukových dokumentů získávají knihovny darem.

Stejně jako při zkoumání struktury přírůstků zjišťujeme, že největší podíl na výdajích za nákup zvukových dokumentů mají veřejné knihovny (94 %), následují vojenské knihovny (4 %) a další knihovny s 1 % podílu na výdajích za nákup.

1.6 Půjčování zvukových dokumentů

V roce 2002 bylo realizováno celkem 1,7 mil. výpůjček, z toho 1,3 mil. výpůjček bylo realizováno výpůjčkou mimo budovu knihovny (absenční výpůjčky). Objem využití zvukových dokumentů v budově knihovny (tzv. prezenční výpůjčky) je ve skutečnosti vyšší, ale jeho objem nelze přesně stanovit, protože neexistují přesná kritéria pro vykazování a také některé knihovny rozsah prezenčního využití nesledují.

73 % absenčních výpůjček (956 383 výp.) bylo realizováno na nosiči CD. 26 % výpůjček tvořily magnetofonové kazety a zbývající jedno procento gramofonové desky. Z institucionálního hlediska mají největší podíl (96 %) na absenčních výpůjčkách zvukových dokumentů veřejné knihovny.

1.7 Příjmy knihoven z manipulačních poplatků za půjčování zvukových dokumentů

Smlouva o půjčování zvukových dokumentů umožňuje, aby knihovny za půjčování vybíraly manipulační poplatky, ale není obecně stanovena jejich výše nebo limit. Průzkumem bylo zjištěno, že poplatky z půjčování vybírá 80 knihoven, tj. 40 % z celkových 199, které v ČR půjčují zvukové dokumenty. Pokud se poplatky vybírají, děje se to pouze v oblasti veřejných knihoven. Ostatní typy knihoven – vysokoškolské, vojenské i odborné poplatky za půjčování zvukových dokumentů nevybírají.

	Knihovny s poplatky	%	Knihovny bez poplatků	%
Počet knihoven	80	40	119	60

Výše poplatku zahrnuje poměrně širokou škálu cen v rozmezí od 5,- do 30,- Kč. 40 % knihoven stanovilo poplatek od 5,- do 10,- Kč, 47 % knihoven využívá poplatky v rozmezí od 15,- do 20,- Kč a 13 % knihoven vybírá poplatky v rozmezí od 25,- do 30,- Kč za výpůjčku. Stanovení výše poplatku zpravidla není v kompetenci knihoven, ale určuje a iniciuje ho provozovatel nebo zřizovatel knihovny. Vybrané poplatky jsou zpravidla využívány na nákup nových přírůstků zvukových dokumentů.

Z celkového počtu 1,3 mil. absenčních výpůjček v roce 2002 bylo 67 % realizováno za manipulační poplatek, zbývajících 33 % bylo půjčeno bezplatně. Průměrná výše manipulačního poplatku činila 12,- Kč za jednu výpůjčku.

	Výpůjčky s poplatky	%	Výpůjčky bez poplatků	%
Rozsah placených a neplacených výp.	875 089	67	433 626	33

Příjmy knihoven z půjčování zvukových dokumentů dosáhly v roce 2002 částky 10,17 mil. Kč. Ve stejném období činily celkové výdaje všech knihoven na nákup zvukových dokumentů 9,9 mil. Kč. Knihovny, které vybírají manipulační poplatek, vydaly v roce 2002 na nákup přírůstků zvukových dokumentů 8 mil. Kč. 79 % těchto příjmů bylo věnováno na nákup nových zvukových dokumentů. Zbývajících 21 %, tj. 2,2 mil. Kč bylo využito na krytí dalších provozních výdajů knihoven.

	Příjmy z poplatků	%	Výdaje za nákup	%
Knihovny, které vybírají poplatky	10 166 819	100	7 992 662	79

Ve stejném období dosáhly výdaje na činnost knihoven, které vybírají manipulační poplatky za půjčování zvukových dokumentů, částky 719 mil. Kč. Výdaje na činnost knihoven byly hrazeny z veřejných rozpočtů (státu, krajů, obcí apod.), tedy z daní občanů. Příjmy z poplatků za půjčování zvukových dokumentů činily 1,4 % z celkových výdajů knihoven uplatňujících poplatky. Celkové výdaje na činnost knihoven, které zřizují obce, činily v roce 2001 více než 1,5 miliardy Kč.

Příjmy z poplatků	%	Výdaje na činnost knihoven, které vybírají poplatky	%
10 166 819	1,4	719 271 551	100

Celkové výdaje knihoven za nákup zvukových dokumentů činily 9,9 mil. Kč. Z této částky vydalo 80 knihoven vybírajících poplatky na nákup 8 mil. Kč, což je 81 % z celkové částky věnované na nákup. Knihovny, které manipulační poplatky nevybírají (119), vydaly na nákup nových přírůstků za stejné období pouze 1,9 mil. Kč, tj. 19 %.

	Knihovny s poplatky	%	Knihovny bez poplatků	%
Výdaje za nákup (celkem 9 876 371 Kč za rok 2002)	7 992 662	81	1 883 709	19

Na celkovém rozsahu ročního přírůstku (46 332 knihovních jednotek) činí podíl knihoven, které vybírají manipulační poplatky, 63 %.

	Knihovny s poplatky	%	Knihovny bez poplatků	%
Rozsah přírůstku (celkem 46 332 knih. jednotek)	29 251	63	17 081	37

Průměrný náklad na akvizici jednoho zvukového dokumentu činil v knihovnách uplatňujících manipulační poplatky za půjčování částku 273,- Kč, zatímco v ostatních knihovnách pouze 110,- Kč.

	Knihovny s poplatky	Knihovny bez poplatků
Průměrný náklad na akvizici ZD v Kč	273	110

1.8 Technické vybavení knihoven pro využívání zvukových dokumentů

Limitujícím faktorem pro rozšíření využívání zvukových dokumentů v knihovně je existence zvláštních prostor a jejich technické vybavení. Ze 199 sledovaných knihoven má k dispozici samostatnou studovnu pouze 41 knihoven, tj. 21 %.

Úroveň vybavení knihoven různými typy přehrávačů se pohybuje v průměru kolem 60 %. Z toho také vyplývá, že 40 % knihoven je odkázáno na absenční využití svého fondu zvukových dokumentů. Klíčový význam má vybavení přehrávači CD, kdy nejlepší úroveň dosahují vojenské knihovny (85 %), dále veřejné knihovny (66 %), dále vysokoškolské knihovny 62 % a odborné knihovny 61 %.

2 Zvukově obrazové dokumenty v knihovnách ČR

Autorský zákon půjčování zvukově obrazových dokumentů neumožňuje, respektive nedává knihovně licenci pro půjčování. Knihovny tyto dokumenty mohou půjčovat pouze za předpokladu, že mají výslovný souhlas držitele autorských práv.

Knihovny v ČR až na ojedinělé výjimky neshromažďují systematicky sbírky zvukově obrazových dokumentů. Podle orientačního průzkumu obsahují fondy větších knihoven řádově několik málo set knihovních jednotek (kj.). Například Kladno 446 kj, Liberec 600 kj, Moravská zemská knihovna Brno 300 kj, Knihovna Jiřího Mahena Brno 262 kj, Litoměřice 197 kj, Jičín 153 kj, Česká Lípa 757 kj, Zlín 200 kj, Hradec Králové 300 kj, Říčany 174 kj, Znojmo 174 kj.

Výjimku tvoří některé speciální instituce, například Národní technické muzeum, vlastní sbírku s cca 200 000 kj, která zahrnuje vlastní produkci, firemní prezentace, dokumentární filmy apod.

Na druhé straně podstatná část knihoven zvukově obrazové dokumenty ve svých službách využívá, ale z kvantitativního hlediska se jedná o jednotliviny, které jsou běžnou součástí knihovního fondu. Zpravidla se jedná o CD-ROM, které obsahují díla encyklopedického charakteru, výukové programy apod. Pokud knihovny tyto typy dokumentů vlastní, umožňují jejich využití individuálním uživatelům v prostorách knihovny a na svých vlastních zařízeních. V tomto smyslu se nejedná vlastně o půjčování, ale o provozování díla ze záznamu, tj. zpřístupňování díla ze zvukově obrazového záznamu pomocí přístroje (viz § 20, odst. 1, zákona 121/2000 Sb.).

Zvukově obrazové dokumenty nejsou v knihovnách ČR půjčovány absenčně mimo budovu knihovny. Výjimkami z tohoto pravidla jsou:

1. Absenčně jsou půjčovány zvukově obrazové dokumenty, u kterých byl získán souhlas k půjčování od autora nebo výrobce. Problémem této praxe je, že je velmi obtížné získat pro každý dokument souhlas, a to nikoliv proto, že by autor či výrobce měl něco proti půjčování, ale protože je obtížné autora či výrobce vysledovat či ho přimět k písemnému souhlasu.
2. V některých knihovnách se absenčně půjčují přílohy na CD-ROM, které jsou součástí běžných časopisů a knih. V tomto případě se příloha půjčuje absenčně se základním dokumentem jako celek. V řadě případů není zkoumáno, co je obsahem přílohy.
3. Absenčně jsou také půjčovány zvukově obrazové dokumenty, které jsou součástí fondů knihoven podporovaných zahraničními kulturními centry, například anglické, rakouské a německé knihovny v Brně, Znojmě a Plzni. V tomto případě se jedná o zvukově obrazové dokumenty zahraniční produkce, jejichž absenční půjčování je dárce přímo vyžadováno.
4. V ojedinělých případech fungují knihovny jako běžné videopůjčovny (např. Opava, Poděbrady). Tyto knihovny nakupují zvukově obrazové dokumenty spolu s autorskými právy za stejných podmínek jako komerční videopůjčovny.

Druhou oblastí využití zvukově obrazových dokumentů v knihovnách jsou vzdělávací účely (§ 31, odst. c, zákona 121/2000 Sb.). Knihovny využívají zvukově obrazové dokumenty při vzdělávacích aktivitách orientovaných na děti, mládež a další skupiny uživatelů. S politováním lze konstatovat, že knihovny nejsou kolektivním správcem Intergram vnímány jako vzdělávací instituce a využívání zvukově obrazových děl je v tomto případě hodnoceno jako veřejná produkce s tím, že knihovny musí platit za jejich využívání.

2.1 Půjčování zvukově obrazových dokumentů v ČR ve srovnání se zahraniční praxí

Česká republika je dle dostupných informací jedinou zemí, která ve svém autorském zákoně neposkytuje knihovně licenci a tím fakticky znemožňuje půjčování zvukově obrazových dokumentů v knihovnách.

Oproti tomu doporučení Evropské unie a UNESCO požadují, aby se knihovny neomezovaly na půjčování papírových knih a časopisů. Knihovny jsou vyzývány k tomu, aby do svých fondů a služeb zahrnuly všechny nové typy médií. Vlády jednotlivých zemí by měly vytvářet odpovídající podmínky pro rozvoj činnosti knihoven.

Trendy jsou v řadě zemí jednoznačné – vzrůstá zastoupení nosičů zvuku, videokazet, audiovizuálních materiálů ve fondech knihoven a také i zájem uživatelů o ně. Tím zákonitě narůstá počet jejich výpůjček, většinou umožňovaných i absenčně. Těmito službami je naplňován princip rovného přístupu občanů k informačním zdrojům bez jakékoliv diskriminace a pochopitelně i ke vzdělání.

Restriktivní principy českého autorského zákona omezují ústavní práva občanů České republiky v přístupu k informacím, ke vzdělávání i kulturním hodnotám a vytvářejí nerovné postavení ve vztahu k ostatním občanům

zemí EU. Český autorský zákon podstatným způsobem narušuje citlivě balancovanou rovnováhu práv autorů a práv občanů na svobodný přístup k informacím. V oblasti zvukově obrazových dokumentů je nutné respektovat oboustranný přístup, jak z hlediska nositelů autorských práv, tak legálních uživatelů jejich autorských děl.

Omezení činnosti knihoven, které vyplývá z autorského zákona, bude mít z dlouhodobého hlediska podstatný vliv na vzdělávací systém a na úroveň vzdělanosti v ČR. V České republice nejsou systematicky vytvářeny sbírky zvukově obrazových dokumentů. To také znamená, že tyto dokumenty z dlouhodobého hlediska nejsou a nebudou trvale uchovávány a zpřístupňovány.

Knihovny neusilují o provozování komerčních video-půjčoven. Je třeba si uvědomit, že oblast produkce, shromažďování, uchovávání a zpřístupňování zvukově obrazových dokumentů je podstatně širší, než představují zájmy mezinárodních monopolů výrobců zábavního průmyslu. Český autorský zákon jednoznačně chrání pouze produkci a investice těchto monopolů.

květen 2003